

موضوع : نقش فقر زدایی در رشد معنویت

ندا کونانی^۱

چکیده

خداوند متعال روزی موجودات را پیش از خلقت تقدیر کرده است و انسان نیز بر این اساس از نعمت های الهی برخوردار می گردد. اما این نعمت ها حداقل و حداکثر دارد که حد و مرز آن به عوامل بستگی دارد. نعمت اولیه برای همه ی انسان ها فراهم شده است و این آدمی است که با افکار و عملکردهای خودش نعمت های ثانوی را برای خود تامین می کند و یا موجبات از دست دادن آنها را فراهم می سازد. برخی از این عوامل مادی و برخی معنوی هستند.

پژوهش حاضر به روش توصیفی تحلیلی به تبیین نقش ریشه کنی فقر در رشد معنویت پرداخته است. یافته های پژوهش نشان می دهد که عوامل فردی و اجتماعی موجب ایجاد فقر می شود. در برخی موارد نیز حکمت الهی اقتضای آن را دارد که به منظور امتحان، شخصی را دچار فقر کند. همچنین فقر دارای پیامدهای شومی نظیر نقصان در عقل و دین، ناتوانی و غربت، ذلت و خواری، زمینه ساز بی عفتی، فساد اداری، ناامیدی، انحرافات اخلاقی و ... می شود. وجود هر کدام از این پیامدها، قطعاً موجب جلوگیری از پیشرفت و رشد معنوی انسان خواهد شد. به همین سبب ما با انجام راهکارهایی نظیر صدقه دادن، امانتداری، پرهیزکاری و استغفار، اخلاق نیکو، مهاجرت و سفر، پرهیز از تنبلی و سستی و ... که آیات و روایات ذکر شده است، می توانیم از ایجاد فقر جلوگیری کرده و در صورت تحقق آن، به درمان آن بپردازیم تا در نهایت به رشد معنوی، دست پیدا کنیم.

کلید واژه ها: فقر، فقرزدایی، معنویت

^۱. طلبه پایه پنجم سطح ۲ مدرسه علمیه فاطمه الزهراء سلام الله علیها کوهدشت.

مقدمه

فقر یکی از موضوعات بسیار مهمی است که از ابتدای خلقت مورد توجه پیامبران و اهل بیت (ع) و دین مبین اسلام قرار گرفته و احادیث و روایات بسیاری در این زمینه نقل گردیده است. فقر و نیاز مالی از ناملایمات زندگی آدمی است که موجب آزار روح می‌شود. نیز به سبب عدم مهارت انسان در مقابله با این پدیده، فقر انسان را از مسیر فطری اش که رسیدن به سعادت و رستگاری است باز می‌دارد و به سوی خطرات مهلکی سوق می‌دهد.

فقر دارای خاستگاه‌های فردی و اجتماعی مختلفی است و در برهم زدن تعادل اقتصادی، اخلاقی، سر خوردگی‌های اجتماعی، افزایش محرومیت‌ها و زمینه‌سازی برای ایجاد انحراف و بزهکاری نقشی اساسی دارد؛ از همین رو به حکم عقل، هر جامعه‌ای با استفاده از ظرفیت‌ها و امکانات مادی و معنوی در جهت رفع یا کاهش فقر اقدام کرده است.

با وجود آن‌که در علوم مختلفی نظیر جامعه‌شناسی، اقتصادی، اخلاق و ... موضوع فقر و آثار آن از جنبه‌های مختلفی مورد بررسی قرار گرفته، اما این پژوهش به نوبه خود در تلاش است که به نقش ریشه‌کنی فقر در رشد معنویت از دیدگاه قرآن کریم و روایات بپردازد و راهکارهای مناسب فقرزدایی را برای پیشگیری از این گونه انحرافات ارائه دهد.

از همین رو ما به روش توصیفی تحلیلی و با بهره‌گیری از آیات قرآن و روایت ائمه علیهم السلام ابتدا به بررسی عوامل ایجادکننده فقر و کاهش روزی خواهیم پرداخت. در برخی موارد سبک غلط زندگی فردی یا اجتماعی موجب ایجاد فقر مادی می‌شود، اما در برخی موارد نیز، فقر، وسیله‌ای برای امتحان الهی است. از همین رو ما به طور کلی این عوامل را به چند دسته تقسیم می‌کنیم. شناخت این عوامل می‌تواند ما را در نحوه مواجهه و تلاش برای عبور از آن فراهم کند.

سپس به تبیین پیامدهای شوم فقر در روایات و آیات خواهیم پرداخت. در حقیقت با ریشه‌کنی فقر، از تحقق این پیامدها در امان خواهیم بود و بستر و زمینه را در جامعه برای رشد هر چه بیشتر معنویت فراهم خواهیم کرد. در نهایت نیز به تبیین راهکارهای پیشگیری از فقر و نیز راهکارهایی برای درمان فقر خواهیم پرداخت.

الف) مفهوم شناسی

فقر

فقر در لغت به معنای، کندن^۱، تنگدستی، تهیدستی، ناداری^۲ است. در اصطلاح معانی متعددی برای فقر قید شده است از جمله معانی بیان شده از راغب است. ایشان در این رابطه می‌فرمایند: فقر در چهار وجه به کار می‌رود: ۱- وجود نیاز ضروری؛ که این امر برای انسان و تمام موجودات تا زمانی که در دنیا هست عام و فراگیر است.^۳ ۲- نیاز به حداقل وسائط زندگی؛ ۳- فقر نفس ۴- فقر به خداوند؛ چنانکه حضرت رسول(ص) در رابطه با این امر می‌فرمایند: «خدا یا مرا به فقر و نیاز به سوی خودت غنی ساز و مرا به بی‌نیازی از خودت فقیر مساز.» چنانکه در این آیه به همین مطلب اشاره شده است؛ رَبِّ إِنِّي لَمَّا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ^۴

فقر، از دست دادن نیاز ضروری است شخص به اسباب و عللی دست‌یابی ندارد که آن اسباب بر طرف‌کننده فقر، کامل‌کننده نقص و برطرف‌کننده ضرر و زیان است. علاوه بر این کسی که از ابزار کسب روزی بی‌بهره باشد و آنچه که ادامه زندگی را تأمین می‌کند، در اختیار نداشته باشد، چنین کسی فقیر است. در معنای دیگر فقر به حرص و طمع معنا شده است. چراکه اینطور شخصی حرص و طمعش وی را به احساس نیاز سوق می‌دهد لذا تمام عمرش صرف جمع کردن مال است تا آنچه را که در دست مردم هست و یا در دستشان نیست، از آن خود نماید هرچند که خود نیازی نداشته باشد. بنابراین از تلاش باز نمی‌ایستد؛ از انباشته کردن سیر نمی‌گردد و از آنچه که دارد قانع و راضی نیست.^۵

ب) عوامل کاهش روزی

۱- کفران نعمت

از عوامل کاهش روزی، کفران نعمت‌های الهی است. چنانکه در قرآن کریم به این مطلب اشاره شده است. خداوند قریه‌ای را به عنوان مثال مطرح می‌نماید که دارای امنیت و آسایش بودند و روزی فراوانی به ایشان می‌رسید، آنان نسبت به نعمت‌های الهی کفران ورزیدند، از این رو خداوند لباس گرسنگی و ترس را بر آنان پوشاند. هنگامی که شخص کفران نعمت می‌کند، لیاقت داشتن آن را ندارد، خداوند نیز رحمت و نعمت خویش را از او دریغ می‌کند.

۱ - عبدالرحیم بن عبدالکریم صفی پور شیرازی، تصحیح و تعلیق محمدحسن فوادیان، منتهی‌الارب از اقرب‌المورد

۲ - علی اکبر دهخدا، فرهنگ نامه دهخدا، سال انتشار ۱۹۳۱

۳ - راغب اصفهانی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۷۷-۸۰

۴ - قصص: ۲۴

۵. محمدجواد طالبی چاری، امکان فقری، جامع‌ترین معنا در آیه ۱۵ از سوره فاطر، شماره ۱۴، ۱۳۹۲

۲- دیدگاه نادرست

دیدگاه نادرست نسبت به دنیا و آخرت از علل دیگر فقر است. گروهی چنان می‌پندارند که نیکبختی دنیا و آخرت جمع شدنی نیست و اگر بخواهند در جهان دیگر کامیاب باشند، باید در دنیا در فقر و بیچارگی به سر ببرند. اینان به سبب برداشت های نادرست از مفاهیم پرارزشی چون زهد، از دنیا روی گردانده، نعمت های آن را بر خود حرام می‌کنند در حالیکه این برداشت با سخنان معصومان و سیره عملی آنها سازگار نیست چراکه آن بزرگان میان بهره‌مندی از نعمت های این جهان و جهان دیگر، منافاتی نمی‌دیدند چنانکه امام علی (ع) مکرر به این مطلب اشاره نموده و می‌فرمایند که؛ دنیا خوب جایی است اما برای کسی که بداند اینجا قرارگاه دائمی نیست^۱ و گذرگاه و منزلگاه او نیست. این گروه برخلاف تهیدستان دیگر، حتی اگر توانایی مالی داشته باشند از آن استفاده نمی‌کنند.

۳- عوامل تحمیلی

بسیاری از افراد در فقر خود نقشی ندارند بلکه علل و عوامل دیگری موجب فقیر شدن افراد می‌شود. مهم ترین عوامل، عوامل طبیعی مانند زلزله، آتش سوزی، سیل، و خشکسالی است از جمله عوامل دیگر به عواملی همچون از؛ سرقت، مرگ یا معلولیت سرپرست خانواده می‌توان اشاره کرد. نوع روابط اقتصادی حاکم بر جامعه نیز از جمله این عوامل است. چراکه روابط ناسالم اقتصادی موجب شکاف طبقاتی میان اقلیت پر درآمد شده و تهیدستی را افزایش می‌بخشد و ممکن است سرانجام اقتصاد کشور را فلج کند؛ بخشی از این عوامل عبارتند از:^۲

۳-۱- توزیع ناعادلانه ثروت

امام علی (ع) در این زمینه می‌فرمایند: ما جاع فقیر الا بما متع به غنی^۳ و همچنین امام علی (ع) به یکی از اصول مهم اسلام در این کلام نورانی اشاره کرده و بیان می‌کند که نظام اقتصادی اسلام نظامی بسیار حساب شده است به گونه ای که اگر مطابق آن رفتار شود در سراسر کشور اسلامی فقیر و نیازمندی باقی نخواهد ماند. می‌فرماید: خداوند سبحان قوت و نیازهای فقر را در اموال اغنیاء واجب و معین کرده است از این رو هیچ

۱- فیض کاشانی، نهج البلاغه، خطبه ۲۳۳، ص ۸۵۵

۲- علل و آثار فقر از دیدگاه امام علی (ع)، ۱۳۹۲/۰۶/۳۰، محمدی- صید علیاء

۳. فیض کاشانی، نهج البلاغه، حکمت ۳۲۸، ص ۱۳۲۱

فقیری گرسنه نمی ماند مگر به سبب بهره مندی غنی و ممانعت او از پرداخت حق فقیر و خدای متعال روز قیامت در این باره از آنها سوال و بازخواست می کند.^۱

۲- انحصار ثروت در دست توانگران و ثروتمندان

امام در این باره می فرماید: ((خداوند سبحان غذا و نیاز نیازمندان را در اموال ثروتمندان معین کرده؛ پس هیچ فقیری گرسنه نمی ماند، مگر به واسطه ی اینکه ثروتمندان از حق آنان بهره مند شده اند. و خداوند آنها را به خاطر این عمل مواخذه خواهد کرد.))^۲ بنابراین مقصود امام (ع) از این واجب، زکات است، بدیهی است که گرسنگی فقر، بدان جهت است که توانگر جلو روزی و یا آنچه را که وسیله روزی اوست بازگرفته است؛ و امام علی (ع) با عبارت خدا مواخذه خواهد کرد، توانگران را بیم داده است و این جمله مقدمه صغرا برای قیاس مضمری است که کبرای مقدر آن چنین است: و هر کس که مورد بازخواست خدا است، سزاوار است که از مواخذه او بر حذر باشد.^۳

۳- ثروت اندوزی حاکمان و والیان

امام می فرماید: ((همانا ویرانی زمین به دلیل تنگدستی مردم است و تنگدستی مردم، به جهت غارت اموال از طرف زمامدارانی است که به آینده حکومتشان اعتماد ندارند))^۴ بر اساس این منطق افراد عادی، در بهره گیری از مواهب حیات به صورت معتدل و دور از اسراف و تبذیر آزادند؛ ولی پیشوایان و امرای اسلام باید به زندگی ساده، همچون زندگانی ضعفای اجتماع روی آورند تا مایه آرامش و تسکین برای قشرهای محروم گردد و در فشار غم و اندوه به سر نبرند و سر به طغیان بر نیاورند.^۵

۴- حبس مال (بخل ورزیدن به مال)

امام در این باره می فرماید: ((از بخیل در شگفتم! به سوی فقری می شتابد که از آن می گریزد و سرمایه ای را از دست می دهد که برای آن تلاش می کند. در این دنیا چون فقیران و تهی دستان زندگی می کند؛ اما در آخرت چون سرمایه داران محاکمه می شود.^۶ بنابراین بخیل بر خلاف تصورش که به آسایش و راحتی می رسد

۱- تفسیر مکارم شیرازی، نهج البلاغه حکمت ۳۲۸، وظیفه اغنیا نسبت به فقرا

۲. فیض کاشانی، نهج البلاغه حکمت ۳۲۸، ص ۱۳۲۱

۳- ابن میثم، نهج البلاغه، حکمت ۳۲۸، جلد ۵، ص ۶۸۷

۴. فیض کاشانی، نهج البلاغه، خطبه ۲۱۲، ص ۷۷۱

۵ تفسیر مکارم شیرازی، نهج البلاغه خطبه ۲۰۹

۶. فیض کاشانی، نهج البلاغه حکمت ۱۲۳، ص ۱۲۳۷

امانت داری راه دیگر پیشگیری از فقر است، امانت داری ارزشی حیاتی است که اعتماد متقابل را در جامعه ریشه دار می کند و دارای ارزش اقتصادی نیز هست انسان امانتدار در جامعه محبوب است و همه دوست دارند در کارها با او مشارکت داشته باشند زیرا هیچ گاه به مال و ناموسشان خیانت نمی کند امام علی علیه السلام می فرماید: اداء الامانه مفتاح الرزق: امانتداری کلید روزی است^۱ و نیز می فرماید: و الامانه تجر رزق و الخيانه تجر الفقر. امانتداری روزی به دنبال دارد و خیانت مایه فقر و تنگدستی است^۲ به راستی امانتداری کلید روزی است زیرا هرکس که امانتدار نباشد درهای زندگی به رویش گشوده نمی شود و از همه جا طرد خواهد شد.

۳- پرهیزگاری و استغفار

انسان با گناهی که مرتکب می شود از روزی محروم می گردد.^۳ و انسان تنها با استغفار و توبه می تواند از این بند آزاد گردد. امام علی علیه السلام می فرماید: و خداوند استغفار (آمرزش خواستن) را سبب فراوانی روزی قرار داده است.^۴

۴- فروتنی و اخلاق پسندیده

سعه الاخلاق کیمیاء الارزاق: اکسیر روزی در خوش اخلاقی است (شرح نهج البلاغه ۲۰/۳۳۹ ج ۲۰/۸۸۴) یعنی خویها و خصلتها باعث فراخی روزی گردد و یا به اعتبار این که سبب دوستی مردم گردد به صاحب آن و این که رعایت امانت او کنند و رغبت در معامله با او کنند اگر از اهل معامله باشد.

۵- محکم کاری و درستی کار

یکی دیگر از اسباب ثروتمندی و کسب روزی محکم کاری و درستی کار است زیرا کالای خوب مشتری را جذب می کند درحالی که کار سطحی و بی دقتی هیچ گاه مشتری پیدا نمی کند و حتی کسانی به آن نزدیک نمی شوند، اگر انسان شهرت خوب کسب کند مورد اعتماد تاجر و مشتری واقع شود. امام علی علیه السلام می فرماید: من قصر فی العمل ابتلی بالهم؛ کسی که در عمل کوتاهی کند به اندوه دچار گردد^۵

۶- مهاجرت و سفر

۱ - فیض کاشانی، شرح نهج البلاغه ۲۰/۳۱۸ ج ۲۰/۶۵۰

۲ - تحف العقول ۲۵۵

۳ - شرح نهج البلاغه ۲۰/۲۵۹ ج ۲۰/۳۳

۴ - فیض کاشانی، نهج البلاغه، خطبه ها ۱۴۳، ص ۴۹۷

۵ - فیض کاشانی، نهج البلاغه، کلمات قصار: ۱۱۲، ص ۱۲۹۴

گاهی برای انسان به دلایلی دشوار است که در یک جا کار کند لذا در این صورت باید به جای دیگر برود تا در آنجا گشایش و راحتی ببیند «و منیهاجر فی سبیل الله یجد فی الارض مراغما کثیرا وسعه» هرکس که در راه خدا مهاجرت کند در روی زمین برخورداری های بسیار و گشایش خواهد یافت^۱ همچنین امام علی علیه السلام در جهت پیشگیری از فقر سفارش های اخلاقی به فقرا فرمودند که از جمله: قناعت، صبر و تحمل، استقامت و پایداری، عفت و پاکدامنی، نکوهش و مذمت دنیا، توصیه نموده اند.

خ) راه های درمان فقر

۱- گسترش فضای کسب و کار

امام علی علیه السلام در نامه ای به فرزندش امام حسن علیه السلام می فرمایند: در جستجوی آنچه را حلال و پاک است و مگذار؛ پس چاره ای نیست از آنچه زندگی را کفاف دهد؛ و زود آنچه برایت مقدراست تو را در رسد.^۲ همچنین در کتاب نهج البلاغه علاوه بر آنکه ضمانت روزی را متذکر می شود، ولی با این حال لزوم توجه به کار و تلاش را به همگان یاد آور می شود قد تکفل لکم بالرزق و امرتم بالعمل؛ خداوند روزی شما را ضمانت کرده و شما را به کار و تلاش امر فرموده.^۳

۲- پرهیز از سستی و تنبلی

در روایتی از کتاب شریف کافی از امام علی علیه السلام این چنین نقل شده است. (ان الا شیء لما ازدوجت ازدوج الکسل و العجز فتجا بینهما الفقر) آن گاه که چیزها ازدواج کردند، تنبلی و ناتوانی با یکدیگر پیوند خورند و از آن ها فقر زاده شد.^۴ و از جمله هشدارهایی که در فرهنگ دینی بسیار به چشم می خورد و مسلمانان را نسبت به آن بیدار باش داده اند، موضوع تنبلی و تن پروری و بی حوصلگی در کار است زیرا این خصلت از صفت های مذموم و مورد نکوهش به شمار می رود. و اگر کسی گرفتار این هفت منفی و خصلت مذموم تنبلی شد برای ورود به کارهای بد مانعی در جلو راه نخواهد دید انسان تنبل و تن پرور برای اداره زندگی دست به هر کار زشت خواهد زد. و بنابراین کسی که در زندگی بی حوصله و سست اراده باشد، پیداری و شکیبایی را از دست می دهد و در نتیجه در مسیر پیشرفت حق و حقیقت آسیب پذیر می گردد.^۵

۱ - نساء: آیه ۱۰۰

۲ - کنز العمال، جلد ۱۶ ص ۱۷۷، ج ۴۴۲۱۵

۳ - نهج البلاغه (للصّحی صالح)، ص ۱۷۱

۴ - الکافی ط. الاسلامه ج ۵، ص ۸۶، ج ۸

۵ - یعقوبی ابوالقاسم، پرهیز از تنبلی و بی حوصلگی، ۱۳۸۶، شماره ۳۱۱.

۳- پرهیز از اسراف و زیاده روی

در روایتی از کتب روایی از حضرت نقل شده است. (کثره اسرف تدمر. فراوانی اسراف کردن، ویرانی را به دنبال دارد) ^۱ شکرگزاری از باری تعالی. حضرت در کتاب شریف نهج البلاغه عدم شکرگزاری و کفران نعمت را یکی از عوامل محرومیت معرفی فرموده. (اذا وصلت اليكم اصواف النعم فلا تنفروا اقصاه ابقله الشكر. آن گاه که دامنه های نعمت به شمارسد، با کم سپاسی آن را برنچینید!) ^۲ و یکی از ضعف های بزرگ امت اسلامی، بی توجهی به راهکارهای اسلامی و دینی در مصرف است و به همین جهت، موجب ایجاد تنش در نظام عرضه و تقاضای امکانات و ظرفیت های موجود در زندگی خود می شوند و بی شک اهل بیت تنها کسانی هستند که می توانند ما را به سمت و سوی مصرف گرایی درست و مطلوب سوق دهند بنابراین از دیدگاه امام صادق (ع) می توان با اتخاذ شیوه های درست و منطقی در زندگی شخصی و اجتماعی، جامعه اسلامی را از مشکل اسراف و تبذیر نجات داد و به سوی مصرف گرایی صحیح سوق داد و سعادت دنیا و آخرت را نصیب خود و جامعه کرد. ^۳

۴- تدبیر و دوراندیشی

(القليل مع التدبیرا بقى من اكثر مع التبذیر. مال اندک باتدبیر، پایدارتر از مال فراوانی است که ریخت و پاش شود) ^۴ و بنابراین، یکی از ضرورت های زندگی موفق، برخورداری از مهارت تدبیرگری زندگی است و تدبیر زندگی، یعنی برنامه ریزی برای آنچه خداوند روزی انسان می کند. خداوند بر اساس حکمت و مصلحت خود، روزی انسان را می رساند و این انسان است که باید آنچه را خداوند داده است، مدیریت کند و به بهترین شکل ممکن، مصرف نماید و وظیفه ما مدیریت کردن مابقی است که خداوند در اختیار ما می گذارد و این جاست که انسان، هنر خویش را به نمایش می گذارد و در سایه آن، زندگی خود را سامان می دهد. ^۵

نتیجه گیری

فقر یک پدیده نا مطلوب اجتماعی است که وجود و گستردگی دامنه ی آن در جامعه به پیامدهای زیان آور همه جانبه پدیده فقر و نابرابری اجتماعی ی در کوتاه مدت و دراز مدت می انجامد. این پدیده شوم در همه

۱ - تصنیف غررالحکم و دررالحکم، ص ۳۵۹، ح ۸۱۲۹

۲ - نهج البلاغه (الصبحی صالح)، ص ۴۷۰، حکمت ۱۴

۳ - صالحی غلامرضا، امام صادق (ع) و اصلاح الگوی مصرف، ۱۳۸۹، شماره ۸۱

۴ - عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، تصنیف غررالحکم و دررالحکم، ص ۳۵۴، ح ۸۰۷۹

۵ - نقش رزق و روزی در آرمش زندگی، ۱۳۹۶ عباس پسندیده

ادیان و فرهنگ های بشری نکوهش و برای زدودن آن از جامعه راه ها و روشهای گوناگونی پیشنهاد شده است در تحقیق حاضر نیز به صورت جامع به بررسی آیات قرآن و روایات معصومین در مورد مفهوم فقر آثار آن و همچنین عوامل آن و حل این مشکل پرداخته شد. و سعی شد با بیان پیامدهای فقر و آثاری که به معنویت انسان دارد علل فقر را مورد بررسی قرار داده تا با از بین بردن این موانع ، سبب ارتقای معنوی انسان گردد.

فهرست منابع

*قرآن

۱- نهج البلاغه

۲- احتکار از دیدگاه قرآن و روایات ، پژوهشکده امر به معروف و نهی از منکر ، ص ۴، ۱۳۹۷

۳- پاکزاد، عبداللّعی، «مهارت غلبه بر فقر مالی در قرآن» پژوهش های قرآنی ویژه نامه وحدت موضوعی ، ۱۳۸۸، شماره ۵۷.

۴- پسندیده ،عباس، «نقش رزق و روزی در آرامش زندگی ۱۳۹۶

۵- پرستش، نسرين ، «پدیده فقر و نابرابری اجتماعی» ، ۱۳۸۷، شماره ۸۰-۷۹.

- ۶- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم، ترجمه: انصاری، شهر، ج ۲، چ،
- ۷- دین پرور، سید جمال‌الدین (فرهنگ رزق و روزی) نسخه متنی صفحه ۱۱-۱۵
- ۸- شریف زاده رضا، «بخل و آثار زیانبار آن» ۱۳۹۷
- ۹- صالحی، غلامرضا، «امام صادق(ع) و اصلاح الگوی مصرف»، ۱۳۸۹ شماره ۸۱۰
- ۱۰- عبیری، غلامحسین، «ریشه های فقر»، بانک اقتصاد، ۱۳۸۰ شماره ۱۹.
- ۱۱- طباطبایی، محمدحسین، تفسیر الیمزان، ج ۳۳، تهران، کانون انتشارات محمدی، چ ۱۳۹۰، ۶.
- ۱۲- طالبی چاری، محمدجواد، «امکان فقری، جامع ترین معنا در آیه ۱۵ از سوره فاطر» شماره ۱۴، پاییز ۱۳۹۲.
- ۱۳- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، محل نشر، انتشارات، نوبت چاپ، سال چاپ.
- ۱۴- محمدی، سید علیا، «علل و آثار فقر از دیدگاه امام علی(ع)»، کیهان فرهنگی، ۱۳۹۲
- ۱۵- یعقوبی، ابولقاسم، پرهیز از تنبلی و بی حوصلگی، ۱۳۸۶، شماره ۳۱۱